

МИКОЛА ІВАНОВИЧ КОСТОМАРОВ: ШТРИХИ ДО ІСТОРИЧНОГО ПОРТРЕТА (1817–1885)

*До 200-річчя від дня народження визначного вченого,
письменника, громадського діяча Миколи Костомарова.*

До 170-річчя діяльності «Кирило-Мефодіївського товариства»

Горь КОЛЯДА, професор кафедри методики навчання суспільних дисциплін і гендерної освіти факультету історичної освіти НПУ імені М. П. Драгоманова, доктор історичних наук

Істинний науковець має бути й поетом.

*Науковець не поет може принести користь
як збирач матеріалу, – лише поет може бути
творцем і в науці.*

Микола Костомаров

Світогляд та громадянська позиція видатного вітчизняного вченого-історика, громадського діяча і письменника Миколи Івановича Костомарова сформувалися на Слобожанщині, де він народився 4 (16) травня 1817 р. у селі Юрасівка Острозького повіту Воронежської губернії. Його батько Іван Костомаров був поміщиком, учасником військових походів під керівництвом О. Суворова, брав участь у штурмі турецької фортеці Ізмаїл, належав до дворянського роду, а мати Тетяна Мельникова була простою кріпачкою. Лише після народження сина він із нею одружився [1, 37], що на той час було явищем неординарним і часто викликало осуд з боку інших дворян. Варто відмітити, що дворянський рід Костомарових бере свій початок із першої половини XVI ст. Саме родове ім'я походить від слова «костомарий», тобто кремезний, широкоплечий, яке, очевидно, було характерною ознакою родоначальника цього роду. У XVI ст. у літописах згадувався Самсон Мартинович Костомаров, боярський син за Івана Грозного, який утік із Московщини до Литви й був наділений тут маєтностями в Білорусії та на Волині. Його онук Петро Костомаров у часи Хмельниччини пристав на бік Богдана, за що втратив свої володіння у межах Речі Посполитої. Одружившись із дочкою козацького старшини Юрася Блюма, Петро Костомаров оселився на півночі Слобідської України поблизу Острогозька (нині Воронежська область Російської Федерації). Тут виникла слобода Юрасівка, основне населення якої складала вихідці з українських земель. У навколишніх селах також проживали селяни-вихідці з різних регіонів України. Дворяни Костомарови кілька десятиліть несли військову службу російській монархії [2, 40].

Давній предок Миколи Івановича Степан Матвійович Костомаров був пожалуваний вотчиною ще у 1634 році за заслуги перед державою [1, 37].

Іван Петрович був нетиповим для свого часу поміщиком. Він любив читати, захоплювався працями французьких просвітителів Вольтера, д'Аламбера, Дідро, Руссо та ін. Були у його бібліотеці твори Пушкіна, Жуковського й «Енеїда» Івана Котляревського. Спілкувався відставний капітан без погорди зі своїми кріпаками й навіть працював разом із ними. Говорив, що всі люди від народження є рівними. Проповідував матеріалістичні ідеї про відсутність Бога та можливість лише земних благ. Характеру Іван Петрович був запального, міг розлютитися й вдарити кріпака, про що згодом шкодував й давав постраждалому подарунки. Одного разу, розсердившись, що йому не несуть їсти, він спалахнувши від гніву, перебив дорогий сервіз із саксонського фарфору. Коли прийшов час подумати про одруження та сім'ю, Іван Петрович, якому вже було за сорок, обрав зі своїх юних кріпачок красуню-українку Тетяну Мильникову (за іншими даними – Мельникову), на 29 років молодшу за нього, й відправив дівчину навчатися шляхетних манер у Москву, щоб по закінченні її освіти одружитися з нею. Проте Тетяна

не змогла повністю пройти курс для шляхетних дівчат. У 1812 р. 14-річна дівчина була змушена залишити Москву, яку захопили французи, й повернулася до Юрасівки.

Красуня-кріпачка оселилася в панському домі. Мала окремі кімнати. Багато парубків були б щасливими обвінчатися з нею, залишилися до скромної дівчини, однак поміщик призначив її бути своєю. Через певний час юна Тетяна завагітніла й 4 (16) травня 1817 р. народила сина Миколу.

Злі язички, незадоволені привілейованим становищем Тетяни, яка ще недавно була кріпачкою, а тепер стала панною, почали говорити, що невідомо, чи то справді панський син. Мовляв, ходили до дівчини й інші хлопці. Тож Іван Петрович спочатку засумнівався. Однак переконався, що всі наклепи не мають підстав. Через кілька років після народження Миколи, у вересні 1817 р., він обвінчався з матір'ю своєї дитини. Тепер Тетяна Петрівна Костомарова стала юридично вільною та повновладною господинею над своїми колишніми односельцями, що залишалися у кріпацькій неволі [2, 40].

Маленький Микола нічого не знав про своє незвичне соціальне походження й змалечку виховувався як панич, син Івана Петровича. Той дуже радів, що має такого розумного й кмітливого сина, хвалився ним перед своїми родичами й товаришами. Батько сам взявся виховувати сина. Загартовував його організм, обливаючи холодною водою, навчив читати й писати російською та французькою мовами. Дуже часто вони купалися у річці, навіть у крижаній воді, ходили гуляти у навколишні ліси чи каталися на возі. Звичку Івана Петровича гуляти в лиху погоду – дощ, сніг – всі вважали дивною примхою. Пізніше її успадкував і його син. Коли хлопчик підріс, батько подарував йому коня, і панич залюбки катався верхи. У 10-річному віці батько звозив сина до Москви, де той уперше відвідав театр. Хлопчик був вражений цим мистецтвом. Протягом року Микола навчався у приватному московському пансіоні, де вражав своїх учителів здібностями до різних наук і мов, здобувши репутацію диво-дитини. Найважчим предметом для Миколи, який той ніяк не міг опанувати, виявилися танці. Навчання у Москві для хлопця було перерване хворобою. За ним приїхав батько й забрав додому підліткуватися на літо 1828 р. Було вирішено, що Микола повернеться до пансіону після літніх канікул [2, 41].

Але 14 липня 1828 р. у життя 11-річного хлоп-

ця увірвалася лиха доля. Цього дня Іван Петрович сів на віз, запряжений парою коней, щоб проїхатися навколо Юрасівки по лісу й подихати свіжим повітрям. Поблизу себе він посадив і 11-річного Миколку. Однак хлопчик, трохи проїхавши з батьком, зіскочив з воза й сказав тому, що краще позабавляється, стріляючи з саморобного лука. Звечоріло. Проте батько не повертався додому... Як з'ясувалося згодом, його було вбито близькими слугами з метою пограбування. Загибель батька дуже вразила юного Миколу. Усе життя він був дуже набожним і постійно молився в церкві за упокій душі свого грішного родителя. Вся натура Костомарова була пронизана якимось релігійним містицизмом [2, 41].

Трагічна загибель батька спричинила низку проблем у житті підлітка. Народжений від кріпачки, М. Костомаров, згідно із законами Російської держави, автоматично ставав кріпаком свого батька, а зважаючи на той факт, що родичі Івана Костомарова пани Ровневи, які успадкували статки та землі батька Миколи, і які негативно ставилися до цього шлюбу, то й моральні знущання над Миколою були закономірними. Щоб не мати близьких стосунків із матір'ю Миколи, ними було прийнято рішення відкупитися від неї. «Коли Ровневи запропонували Тетяні Петрівні за 14 тисяч десятин родючої землі вдовину частку – 50 тис. карбованців асигнаціями, а також волю хлопчикові, вона погодилася без зволікань. Щоб урятувати сина від кріпацької неволі, жінка була готова на все» [1, 37]. Фактично мати викупила сина з кріпацтва у родичів покійного чоловіка. Їй також було дозволено залишити собі кількох найближчих кріпаків. На отримані гроші Тетяна Петрівна придбала невеличку ділянку землі в тій же рідній Юрасівці, де завела господарство, що приносило деякий прибуток і давало їй можливість пристойно жити із сином. Оформлення всіх необхідних документів для звільнення Миколи від кріпосної залежності зайняло кілька років. Лише в 1832 р. 15-річний хлопець став юридично вільним [2, 41].

Микола Костомаров був надзвичайно здібною дитиною, яка прагнула до знань, тому він спочатку був відданий на навчання до Московського пансіону, згодом, враховуючи скрутне матеріальне становище у родині, був переведений до Воронежського пансіонату. Вчився хлопчик дуже добре, за що отримав прізвисько «чудесна дитина», але згодом за порушення правил поведінки був переведений до гімназії [1, 37]. Після її закінчення у 1833 р., вступив на навчання до Хар-

ківського університету на історико-філологічний факультет, який закінчив у 1837 р. Йому легко давалися іноземні мови, він виявляв велику зацікавленість до української мови та літератури. Цікавість до стародавніх мов прилучила Костомарова до читання в оригіналі класичних творів античної літератури. Захоплення героїчною класикою якось призвело до трагікомічного випадку в його біографії. Жваво уявивши собі епізод Гомерової «Іліади», коли Ахіл тяг за своєю колісницею тіло забитого ним Гектора, юнак вирішив відчутти на собі це дійство. Костомаров мав бути Гектором, а його товариш Ахілом. Миколу прив'язали за ноги до візка й поволочили по землі. Через кілька десятків кроків такого шляху експеримент припинили. Дорослі побачили й наказали зупинити знущання. Голова Миколи була в крові. Правда, рани загоїлися. А професор Сокальський згодом завжди зі сміхом згадував: «Ну пригостили мене! Дали можливість побачити давнину в особах!» Костомаров один час навіть серйозно займався музикою.

Зближення з гуртком українських романтиків Харківського університету, керівником якого був професор-славист, літератор-романтик Іван Срезневський, та значний вплив М. Луніна, А. Валицького незабаром визначило його захоплення переважно фольклором і козацьким минулим України. Члени гуртка сприймали фольклор як вираження народного духу, звертаючись до народної творчості, самі складали вірші, балади і ліричні пісні [1, 38].

Прослухані навесні 1838 р. у Московському університеті лекції літературознавця Степана Шевирьова зміцнили в ньому романтичне ставлення до народності. Ці дослідження переростали у серйозні наукові праці. Спираючись на них, М. Костомаров першим порушив питання про узаконення мови українського народу та його історії. Доводив, що історію творить сам народ, а не царі, але при цьому обожнював великих людей. В університетські роки Микола дуже багато читав. Перевантаження відобразились на його здоров'ї, що призвело до погіршення зору. У січні 1837 р. Костомаров склав іспити з усіх предметів і 8 грудня того ж року був затверджений у статусі кандидата. Після закінчення університету він пішов на військову службу, був юнкером у Кінбурзькому драгунському полку. Але поганій зір заважав службі, і, щоб не брати участь у військових навчаннях, він влаштувався полковим істориком, розбираючи велику кіпу архівних матеріалів колишнього Слобідського козачого пол-

ку. Це його зацікавило, тож він захотів простежити всю історію Слобідської України. Поєднуючи архівні дослідження і власні етнографічні пошуки, він написав «Етнографические экскурсии из Харькова соседними сёлами и кабаками». Як підсумок – він насмівся визначити історичну місцю слов'янських народів і, насамперед, українського. У своїх творах він оспівував княжу добу козацькі перемоги. Літературні збірки «Українські балади» (1838), і «Ветка» (1848) під псевдонімом «Ієремія Галка» він надрукував у різних альманахах. У цей час під впливом творчості В. Шекспіра він написав історичну драму «Савва Чалий» (1838) і трагедію «Переяславська ніч» (1841). Перша магістерська дисертація Костомарова («О причинах и характере Унии в Западной России», 1841) викликала протест із боку церковної влади і була знищена за розпорядження міністра народної освіти С. Уварова, друга – «Об историческом значении русской народной поэзии» дала йому ступінь магістра (1844) [1].

Своє призначення до Київського учбового округу він пояснював своїм прагненням побувати у тих місцях, які дали б йому можливість подальшого вивчення історії України, зокрема доби Б. Хмельницького [3, 45]. Прибувши до «матері городів руських» восени 1844 р., Микола Іванович вирушив до помічника попечителя Київського учбового округу Михайла Володимировича Юзефовича. Той гостинно зустрів молодого, але відомого історика, який уже був знаний і як літератор, що подавав великі надії. Юзефович компліментарно відгукнувся про діяльність Миколи Івановича й висловлював свою прихильність для продовження його наукового й творчого шляху. У приймальні Юзефовича Костомаров зіштовхнувся з молодим чоловіком, інтелігентного вигляду. Як виявилось, це був його колега – Пантелеймон Олександрович Куліш, котрий також досліджував минуле свого краю, цікавився народною культурою та писав літературні твори українською мовою. Спільність занять і поглядів зблизила молодих людей. Вони майже щодня гуляли вуличками стародавнього Києва, оглядали пам'ятки минулого, обговорювали різні наукові, культурні, релігійні та політичні питання. Через Куліша Костомаров познайомився з місцевою українського інтелектуальною громадою – професором Михайлом Олександровичем Максимовичем, студентами Василем Михайловичем Білозерським, Опанасом Васильовичем Марковичем та ін. [2, 41].

Наприкінці вересня 1844 р. Микола Костомаров погодився обійняти посаду старшого вчи-

теля історії Рівненської гімназії, а вже 13 жовтня, 1844 р. він приступив до виконання своїх обов'язків. Рівненська гімназія була типовим середнім навчальним закладом для хлопчиків. В архівних документах є спогади про М. Костомарова-вчителя його колеги К. Яновського, який викладав у Рівненській гімназії у ті ж роки математику. Характеризуючи вчителя історії, автор вказує, що «Микола Іванович не був схожий на інших учителів історії своєю палкою, живою та ясною мовою він захоплював учнів, не дивлячись на те, що викладав свій предмет значно ширше, ніж в підручниках того часу [4, арк. 1–2]». К. Яновський стверджує, що М. Костомаров був дуже вимогливий до якості знань і «за найменшу помилку у відповіді на запропоноване запитання він у більшості випадків сгавив учневі оцінку «0», водночас за одну позитивну відповідь – дві оцінки «5» [4, арк. 3]. На опитування учнів педагог витрачав півгодини щодня (тоді на один урок відводили 1 год 30 хв). За вказаний час Микола Іванович встигав опитати більшу частину вихованців, тому всі вони старанно готувалися до відповідей на запитання стосовно вивченого матеріалу з історії. Так, зазначає автор спогадів, він досягав своїм викладанням блискучих результатів: під час іспитів його учні чудово відповідали на екзаменаційні запитання, що пропонувалися, а також уміло передавали хід історичних подій прекрасною зв'язною мовою [4, арк. 4]. Пізніше М. Костомаров в «Автобіографії», згадуючи вчителя математики К. Яновського, пише що був у товариських стосунках з ним [5, 465]. Це дає змогу припустити, що вищезгаданий мемуарист добре знав колегу, тому його спогади можуть слугувати цінним історичним джерелом.

2 серпня 1845 р. директор рівненської гімназії Петров одержав від М. Юзефовича повідомлення за № 4014 від 31 липня 1845 р. про переведення Костомарова на вакансію старшого учителя історії до 1-ої гімназії у Київ. Рішення було прийнято 28 червня 1845 р., а наприкінці літа 1845 р. М. Костомаров переїздить до Києва. Микола Іванович продовжує учителювання на посаді викладача історії відомої 1-ої чоловічої київської гімназії. Умови, у яких навчалися вихованці гімназії, характер і зміст їхніх занять, своєрідність відпочинку описав у своїх мемуарах її колишній учень – відомий художник-передвижник М. Ге («Київська перша гімназія в сорокові роковини» [6, 52–65]). Він полишив і спогад про Миколу Івановича: «Микола Іванович Костомаров, – пише М. Ге, – був найу-

любленішим учителем усіх гімназистів. Не було жодного учня, котрий не слухав би його розповідей з російської історії [6, 59]». Колишній учень особливо наголошував на досконалості знань історика, на тому, якими цікавими були уроки. М. Ге називає уроки «духовним святом». Далі він пише, що Миколу Івановича любили і поважали, тому «вчилися в нього з захопленням і радістю» [6, 59]. М. Ге зауважував, що такі ж позитивні враження в учнів М. Костомаров викликав, викладаючи у Київському жіночому Зразковому пансіоні Де-Мельян, у якому він почав читати загальну і руську історію із серпня 1845 р. [7, 96].

На першому уроці у випускному класі у приватному зразковому пансіоні Лаури Йосипівни де Кальян і відбулося знайомство молодого викладача зі своєю майбутньою нареченою, яка на той час була просто його ученицею, Аліною Крагельською. Як відомо, Аліна разом із своєю молодшою сестрою Стефанією, інші юні слухачки були неабияк зацікавлені новим учителем історії. Хіба можна не звернути увагу на «молодого чоловіка з дуже свіжим обличчям, середнього зросту, але міцної, так би мовити кремезної статури, у віц-мундирі (звичайний одяг учителів, що викладали у державних закладах), у дуже широким перчатках і чоботах такого розміру, який викликав сміх своєю величезністю. Замість поклону, він якось незграбно пригнувся, потім склав по-дитячому руки й запрокинув голову, бажаючи звільнити свій лоб та очі від густих пасм волосся, надвинутих недбало надягнуеною шляпою; на волоссі, навколо голови, залишалася вдавнена шляпою смуга, немов би з голови щойно зняли обруч. Крізь золоті окуляри світилися добрі блакитні очі», «із свіжим обличчям, тонким носом, ледь помітно піднятим, з прекрасними губами, через які при читанні часом виднілися бездоганної чистоти і білизни зуби, симпатичною усмішкою...» Судячи із спогадів цієї жінки, вчитель неабияк їй симпатизував. Як пише Аліна, викладач «силою і живістю свого викладу... хоча ми ще не могли одразу проникнутись повагою до розумової висоти "нового вчителя" і оцінити його даровитість» [8, 99]. Тоді Костомарову було 28 років. Ось так зародилося те високе чисте ніжне почуття – кохання. І нехай у суспільстві, згідно певних усталених норм моралі, ученицям не прийнято закохуватись у своїх учителів, але серцю ж не накажеш... Я й сама така була, тільки свого «Костомарова» зустріла у 12 років. Юні дівчата тільки і живуть сердечними імпульсами, будучи невід-

владними розуму. Вродлива смаглява, рум'яна, тендітна брюнетка, полька Аліна щораз жартувала зі своїм учителем, але він не ображався на її веселощі та пустощі. Аліна була відмінницею. Одного разу Микола Іванович поставив Аліні за відповідь 5 балів. Учитель подивився, які в неї оцінки з інших предметів, і промовив: «А ви добре вчитеся!» – «Я ніколи не вчуся! – заперечила Аліна. – Вчуся, але не так добре, а злегка, доки вчитель у класі». (О, так, мої ж слова!) Ось так у гуморі учениці виявлялися перші вияви симпатії і ніжності, початку закоханості.

Штрих до портрету Костомарова-педагога знаходимо також у мемуарах В. Мордовцевої (дочки одного з приятелів М. Костомарова, яка з дитинства була знайома з ученим). Розповідаючи про мотиви виникнення взаємної симпатії між А. Костомаровою (тоді Крагельською) і М. Костомаровим, вона писала: «Спочатку вона (Аліна – О. Д.) зацікавила його як непересічна учениця, а вона зацікавилась ним як блискучим викладачем» [8, 99].

Аліна Крагельська була ще і здібною піаністкою. Це підтверджує й такий факт: на гастролях у Києві великий композитор Ференц Ліст одного разу випадково почув прекрасну гру Аліни у графині Меліної і був просто зачарований. Відвідавши Крагельських у їхньому будинку, він особисто запросив Аліну на свій концерт. Митець ще раз побажав послухати її гру. Після уважно прослуханої увертюри, він поцілував її і розсипався в компліментах перед батьками про музичний хист і незвичайні здібності їх доньки, пророкуючи їй велике майбутнє, і запропонував продовжити навчання у Віденській консерваторії. Мати Аліни, Анеля Устинівна, була горда за доньку, але відмовилася від пропозиції. На останньому концерті композитор спустився з підмостків, підійшов до Аліниного крісла, взяв її за руку, повів на естраду, посадив біля себе і попросив слідувати за його грою, даючи їй урок на згадку про себе. Після концерту публіка губилася в здогадках чи то наречена Ліста, чи то грали вони в чотири руки.

28 травня 1846 р. ректор університету св. Володимира, ординарний професор астрономії В. Федоров звернувся до ради університету з пропозицією затвердити на посаді викладача руської історії М. Костомарова. 4 червня 1846 р. на засіданні Ради університету йшлося про балотування М. Костомарова на посаду ад'юнкта по кафедрі руської історії. В архівах зберігся протокол його результатів, який засвідчує, що Микола Іванович одержав 16 виборчих бюлетенів «за» і жодного –

«проти». Це підтверджує лист із канцелярії Київського учбового округу за № 4604 від 19 серпня 1846 р. до Ради університету, який, до речі, також препроводжував диплом М. Костомарова на ступінь магістра. На листі є його власноручна розписка про одержання диплома [7, 98]. Микола Іванович неодноразово відзначав, що це був один із найсвітліших і пам'ятних днів у його житті – початок його короткочасної професорської кар'єри. Рада Київського університету св. Володимира затвердила його ад'юнктом кафедри руської історії [3, 54]. Мемуари В. Мордовцевої дають змогу скласти уявлення про М. Костомарова – університетського викладача і лектора. «Як професор, – згадує В. Мордовцева, – він чарував і захоплював слухачів своєю блискучою, палкою мовою. Ерудиція його була величезна, завдяки його надзвичайній пам'яті, яка дивувала всіх. Він пам'ятав суцільні сторінки з прочитаного – все і серйозне, й незначне до найменших подробиць. Він умів признаватися у своїх помилках, на що небагато людей здатні» [7, 82].

Київський період життя та діяльності М. Костомарова хоч і короткочасний, а став ключовим як у його професійній кар'єрі, так і в життєвому шляху. Перебування М. Костомарова в Києві позначене його участю в роботі Тимчасової комісії для розгляду давніх актів, яка, діючи з 1843 р., збирала й видавала історичні документи з ініціативи ректора Київського університету св. Володимира професора М. Максимовича і за сприяння київського військового, подільського та волинського генерал-губернатора Д. Бібікова та з дозволу міністра внутрішніх справ при канцелярії генерал-губернатора [3, 56–57]. За спогадами випускника та викладача Київського університету св. Володимира Олександра Ромаповича-Славатинського, у період перебування Д. Бібікова на посаді київського військового, подільського та волинського генерал-губернатора «історія с археологией поистине были модными науками: ими увлекалось и киевское чиновничество, и киевский бомонд, ими волей-неволей увлекалось польское дворянство. Все взапуски бросились на поиски в крае памятников старины» [9]. Розповідаючи, через 50 років після роботи у Київській комісії для розгляду давніх актів, О. Левицький так згадував про любителів та ентузіастів вивчення історії краю: «К числу таких любителей старины принадлежал прежде всего ближайший сотрудник Д. Бибикова по управлению краем Н. Писарев, назначенный председателем новоучрежденной Комиссии. С ним мог поспорить

в этом пристрастии Фундуклей» [9]. Перше засідання Київської археографічної комісії відбулося 8 грудня 1843 р., на якому серед вибраних 11 почесних членів був і київський цивільний губернатор – Іван Іванович Фундуклей [10, 16]. До участі у роботі Київської археологічної комісії було залучено відомих наукових і культурних діячів, зокрема закликано до співпраці П. Куліша, П. Лукашевича, А. Метлинського, Д. Зубрицького. З 1845 р. у її роботі брав участь Т. Шевченко. З 1846 р. активним членом-співробітником цієї комісії стає М. Костомаров. Його діяльність у ній розпочалася з підготовки до видання «Літопису С. Величка», рукопис якого передав до комісії професор Московського університету М. Погодін [7, 100].

Відпочиваючи в 1846 р. в Одесі, професор Київського університету М. Костомаров випадково зустрівся з Аліною, котра також була на відпочинку разом із матір'ю. Зблизившись з Аліною, Микола Іванович повернувся до Києва і зачастив до них у гості. На початку лютого 1847 р. Микола Іванович зізнався, що давно й нестримно кохає Аліну. Він постійно мріє про неї й дуже хоче, щоб вона стала його дружиною. Не можна сказати, що ця пропозиція пролунала для дівчини, як грім серед ясного неба. Проте вона відповіла, що дасть згоду на шлюб, якщо проти не буде її матінка. Залишалося зробити останній рішучий крок і офіційно попросити руки Аліни у її матері. Великою перешкодою, яку подолав Костомаров, була згода на шлюб з Аліною і його власно матері, Тетяни Петрівни. Оголосивши їй про своє бажання одружитися з Аліною Крагельською, він викликав шквал гніву та заперечень. Тетяна Петрівна казала, що ніколи не дасть своє материнське благословення на шлюб з полькою-католичкою. «Йди до своєї Олени, раз так зневажаєш матір!» – кричала літня жінка на сина. Микола сердився й говорив, що коли так, то він одружиться і без її благословення, піде з дому, житиме самостійно і більше не приходитиме до матері. Він переконував, що Аліна – полька лише за походженням, оскільки з дитинства жила й виросла на Україні, а стосовно віри, то за законами імперії їй діти у будь-якому випадку будуть охрещеними в православ'ї. Запеклий опір матері, яка боялась втратити контроль над єдиним сином, було зламано.

Увечері 12 лютого Костомаров, як завжди, прийшов до будинку Аліни. Вона щось грала на фортепіано. Він захоплено слухав. Коли пролунав останній акорд музичної композиції, Микола Іванович звернувся до Анелі Устимівни і промовив: «Я прошу у Вас руку Вашої доньки Аліни!»

Після недовгої паузи жінка відповіла: «Нехай вона сама Вам її віддасть, Миколо Івановичу!»

Костомаров взяв зняковулу Аліну за руку й підвів до матері. Анеля Устимівна глянула на дочку й усміхнулася. Обличчя дівчини палало. Кілька секунд панувала тиша. Розуміючи, що треба щось сказати, вона відповіла: «Не знаю, не знаю, нехай буде так, як мама хоче».

Мати потенційної нареченої знову усміхнулася й сказала: «Довго ж Вам бути женихом, Миколо Івановичу, адже Аліні всього п'ятнадцять з половиною років».

«Шістнадцять з половиною!» – хором відповіли Костомаров і Аліна.

Прикинувши, Анеля Устимівна погодилася. На запитання, коли наречений пропонує провести заручини, Костомаров, не вагаючись, відповів: «Завтра!»

Наступного дня увечері в будинку Мазурових відбулися заручини молодих. Аліна була у вечірній пишній сукні, її вуха були прикрашені діамантовими сережками, а на шийці красувалося блискуче діамантове намисто. Дорогоцінне каміння вигравало у світлі свічок усіма барвами райдуги. Священик читав слова молитви. Матері Аліни та Миколи плакали. Урочиста церемонія офіційно проголосила молодих нареченими. По її завершенні священик, обидві матері, вітчим Микола Кузьмич, сестра Стефанія почали вітати Аліну та Миколу з першим кроком до укладання законного шлюбу. За щастя молодих рідні підняли келихи з шампанським. У цей момент десь за вікном голосно й протяжно завив собака. Був четвер, 13 лютого 1847 р.

У кімнаті запанувала тиша. Анеля Устимівна, дивлячись на майбутнього зятя, сказала: «І число вибрав Микола Іванович 13-те для дня своїх заручин, і собаки у нас виють при тості замість музики. Так все це неприємно!»

Священик відповів, що шляхи Господні невідомі, і не треба людям загадувати про майбутнє, а все буде, як Бог дасть» [2, 41].

30 березня 1847 р. мало відбутися їхнє весілля. Старшим боярином Микола запросив свого кращого друга і однодумця Тараса Шевченка. Але доля розпорядилась інакше – не судилося. 29 березня, якраз напередодні весілля, Костомарова, як одного із засновників Кирило-Мефодіївського товариства, разом із братчиками арештовують...

40-ві роки XIX ст. – це був час, коли окремі ентузіасти, бажаючи зберегти для нащадків пам'ятки української культури, почали збирати історичні документи, народні пісні й перекази.

На підставі зібраного створювалися перші праці з історії України, досліджувалися традиції українського народу. Патріотичні почуття поєднувалися при цьому з ідеями європейського романтизму, який спонукав зацікавлення народною культурою. У рамках захоплення молодих інтелектуалів народною культурою розгорнулася боротьба за мову. «Філологічні бунтівники», як назвали їх згодом історики, першими збагнули, що народна мова є одним із фундаментальних чинників становлення модерної нації.

У січні 1846 р. група київських славистів (професор Київського університету Микола Костомаров, учитель із Полтавщини Василь Білозерський, службовець канцелярії київського генерал-губернатора Микола Гулак) складають коло однодумців, яке оформлюється в «Слов'янське товариство святих Кирила і Мефодія». Крім них, до організації мали причетність: письменник, автор української абетки Пантелеймон Куліш, поет і художник Тарас Шевченко, педагог і журналіст Микола Савич, поет-перекладач Олександр Навроцький, етнограф-фольклорист Панас Маркович, педагог Іван Посяда, поет і публіцист, автор правознавчого трактату «Ідеали держави» Георгій Андрузький, педагог Олександр Тулуб, педагог Дмитро Пальчиков. Товариство проіснувало до березня 1847 року. Сам М. Костомаров спочатку мріяв про організацію суто наукового легального слов'янського товариства, але згодом, під впливом товаришів, зробився навіть автором найважливіших ідеологічних документів Братства – його «Статуту», «Правил», прокламацій та агітаційного твору під назвою «Книги життя українського народу» [7, 100].

Ідея створення гуртка інтелектуалів була не нова. У першій половині 1840-х рр. серед молодих українських інтелігентів уже існував молодіжний гурток, учасниками якого були П. Куліш, В. Білозерський, О. Тулуб. Невеличкі гуртки серед студентів були звичайним явищем. А оскільки серед студентів було дуже багато поляків, які мали свої угруповання, цілком логічним виглядає і створення гуртка українських інтелігентів-патріотів. Пізніше ідею заснування товариства приписували собі і Костомаров, і Білозерський [11, 399].

Однак головною організуючою силою все ж таки треба визнати саме Гулака. Випускник Дерптського університету, «просякнутий духом корпоративізму», єдиний юрист за фахом, Гулак більше за інших надавав ваги саме формальним ознакам товариства. Скромний, трохи

відлюдкуватий, енциклопедично обізнаний Гулак палко захопився ідеєю таємного товариства. До речі, Гулак буде єдиний, крім Костомарова, у кого жандарми виявили при трусі перстень з емблемою товариства. Спочатку товариство кирило-мефодіївців децю нагадувало релігійно-містичний гурток на зразок масонської ложі. Вступ до нього регламентувався певними обрядовими формальностями: складання присяги, обов'язок тримати відомості про товариство в таємниці, як знак належності до товариства носіння персня тощо. В якості печатки планувалося використання особистої печатки Костомарова з написом: «Іоан, гл. VIII, ст. 32. Н.К.» У Святому Писанні в указаному місці знаходиться фраза: «І зрозумієте істину, і істина визволить вас!» Саме вона стала девізом таємного товариства. Маємо свідчення, що Костомаров із трьома товаришами якось вночі пробралися до Софійського собору, щоб скласти урочисту клятву [12, 271].

Імовірно, до товариства залучалися нові члени без наявності будь-якої формальності. Хоча кирило-мефодіївці і намагалися вводити в своє середовище лише тих, кому можна було довіряти. Відсутність будь-якої організаційної структури проявлялась у відсутності впорядкованих зустрічей, узгодженої діяльності, і навіть у тому, що ті люди, яких пізніше об'єднали під єдиною назвою «кирило-мефодіївців», часто не знали один одного або знали дуже поверхово. Не було і впорядкованого місця зборів. Збиралися в різних місцях, у різних складах і кіп'юкостях.

Загалом, ідеї кирило-мефодіївців про визволення і об'єднання слов'янських народів, необхідність вивчення слов'янських мов, відродження української національної культури і навіть необхідність скасування кріпацтва не були кримінальними, тому не було особливої необхідності їх приховувати, і кирило-мефодіївці часто їх виражали у бесідах з іншими людьми. Так, Костомаров вів подібні бесіди з поміщиком В. Тарновським, чиновником М. Рігельманом і навіть із помічником попечителя учбового округу М. Юзефовичем, який відіграв дуже ганебну роль у цій історії [11, 276]. Хоча до подій 1847 р. М. Юзефович складав певну протекцію для Костомарова і неабияку для Куліша. Неодноразово Костомаров говорив Юзефовичу про бажання створити науково-літературне товариство для вивчення слов'янських культур. А одного разу навіть говорив йому щось про рукопис, відомий нам під назвою «Книги буття українського народу» [11, 286–287].

(Далі буде)